

Het geluk en het alledaagse

INLEIDING

Wat is geluk en hoe is het te verkrijgen? Deze vragen zijn zo oud als de mensheid zelf. Ze horen bij ons leven. In onze kwetsbaarheid zoeken wij bij alle onzekerheden en wisselvalligheden naar een houvast dat ons leven richting geeft. Zingeving kan een dergelijk houvast bieden. Een zinvol bestaan leiden blijkt voor velen verbonden met de ervaring van gelukkig zijn. Geluk lijkt op het eerste gezicht iets typisch individueel te zijn. Het wordt meestal gezien als een hoogst persoonlijke ervaring.

De vraag naar wat geluk is en hoe het te verkrijgen is, vindt dus zijn uitgangspunt in ons individuele, persoonlijke leven. Tegelijkertijd zijn de antwoorden erop herkenbaar in wat door anderen verwoord is. Maatschappelijke en culturele beïnvloeding spelen hierbij een grote rol. Deze tijd- en plaatsgebonden factoren geven een oriëntering aan onze persoonlijke vragen.

Om de waarde en de betekenis van ons eigentijdse – ook wel postmodern genoemde – denken voor onze visie op geluk goed te kunnen plaatsen is het noodzakelijk ook aandacht te besteden aan opvattingen die aan dit denken vooraf gingen. Dat zal in dit verband slechts summier gebeuren. Namen en begrippen zullen derhalve niet uitvoerig besproken worden, maar enkel gehanteerd worden om aan het postmoderne denken het noodzakelijke reliëf te verschaffen.

Eerst wordt aan de hand van klassieke en christelijke denkers stilgestaan bij geluk als opgave en als gave. Tegen deze achtergrond wordt het postmoderne denken ge-

plaatst. Hierna wordt betoogd dat geluk altijd relationeel is en bovendien in hoge mate aan onze macht ontglipt, waardoor het altijd kwetsbaar is. Aan de vraag hoe dit relationele en kwetsbare geluk in ons alledaagse leven te verwerken is, heeft met name het feministisch denken veel aandacht geschonken. Een persoonlijke kijk op geluk als levenskunst vormt het slot.

I. GELUK ALS OPGAVE

Wat is geluk? Bij Aristoteles ligt geluk verankerd in de orde die in de mens zelf aanwezig is. De mens die het evenwicht weet te bewaren tussen, onder meer, strengheid en toegankelijkheid, rechtvaardigheid en liefde, genieten en plicht, is een mens die zijn lichamelijke en geestelijke mogelijkheden verwerkelijk heeft. Hij heeft zich als een harmonisch en dus gelukkig mens gerealiseerd. Dat is zijn geluk. Als Van Tongeren zegt: “Een gelukkig mens = een gelukt mens”,¹ geeft hij aldus de visie van Aristoteles weer. Met deze zienswijze slaat Aristoteles een andere weg in dan zijn leermeester Plato die het geluk verbindt aan een hogere ideële werkelijkheid.

De Stoa, een derde filosofische stroming in de oudheid, gaat weer door in het voetspoor van Aristoteles. Deze denkrichting ziet echter een harmonisch leven in het zo rationeel mogelijk leven. Volgens de Stoa is in de menselijke ratio een vonk van het goddelijke aanwezig. Dankzij deze goddelijke vonk overwint de mens de verwarring van het dagelijks bestaan met zijn wisselvalligheden en oncontroleerbare emoties. Seneca en keizer Marcus Aurelius zijn de grote vertegenwoordigers van deze filosofie.

Er is nog een vierde denkrichting: die van Epicurus. Hij gelooft niet in een hogere werkelijkheid, noch in een aan de mens inherente orde. Voor hem bestaat geluk in het zelf orde scheppen in de bedreigende kosmos en de beperktheid van ons leven. Het gaat om het genieten van het goede

en om het zich afzijdig houden van alles wat dit genieten in de weg staat. Epicurus is daarmee de grondlegger van het hedonisme: de levenshouding, waarin het geestelijk en lichamelijk genot het belangrijkste is.²

Het christelijk denken gaat terug op de ideeën van Plato. Het humanisme is mede gebaseerd op de opvattingen van Aristoteles en de Stoa. De Stoïcijnse visie op de menselijke ratio en de beheersing van de natuur leidde via de Verlichting tot het hedendaags rationeel en technologisch denken. Het hedonisme van Epicurus is niet vreemd aan onze huidige gefragmenteerde consumptiemaatschappij.

Zo hebben de oude Griekse filosofen met hun ideeën de literatuur en het denken van West-Europa diepgaand beïnvloed. Hun denkbeelden zijn te herkennen in veel antwoorden op onze vraag naar geluk. Deze vier denkwijzen geven richting aan de wijze waarop wij onszelf en onze omgeving waarnemen. Zij hebben de vooronderstelling gemeen dat het geluk in zekere zin maakbaar is. De kwetsbaarheid van de mens en de verwarringen in het menselijk leven dienen overwonnen te worden door de chaos op één of andere manier te bedwingen. Het geluk zweeft erboven als een maakbaar ideaal. Als het geluk te realiseren valt, wordt het daarmee tegelijk een opgave die verwezenlijkt móet worden.

Deze gedachte vindt bevestiging in onze samenleving waarin technische vooruitgang en materiële voorspoed overheersende waarden geworden zijn. Het geloof dat de technologie wel alle problemen zal kunnen oplossen, is schier onbeperkt. Bovendien zorgt de technologie ook voor een ongeremd groeiende stroom consumptiegoederen. Het gevolg hiervan is dat velen de kern van hun geluk zien in de grote technische en economische mogelijkheden van onze samenleving. Kunneman³ spreekt in dit verband van een 'enorm zingevingspotentieel', dat een zorgeloos leven waarborgt en het geworstel rond ziekte, ellende en onvervulde verlangens uit de wereld bant. Maar heeft geluk, zowel voor individu als maatschappij, naast maak-

baarheid als kenmerk, ook niet aspecten die onbeïnvloedbaar zijn?

2. GELUK ALS GAVE

Een oud Nederlands gezegde luidt: 'Zonder geluk vaart niemand wel'. Volgens deze volkswijsheid is geluk het *fortuin*, iets dat een mens onverwacht overkomt en nodig is voor zijn wel-varen. Geluk hebben is dan ook 'boffen'. Je hebt er zelf niet naar gestreefd, je krijgt het zomaar. Soms heb je er wel moeite voor gedaan, bijvoorbeeld als je een lot in een loterij hebt gekocht. Maar dat de prijs op jouw nummer valt, is 'stom' geluk.

Het geluk blijkt dus niet zo maakbaar, het verschijnt dikwijls als een onverwachte gave. Geluk als gave maakt het leven voor een ogenblik lichter. Maar het heft de kwetsbaarheid ervan zeker niet op.

In de meeste religies werd/wordt geluk niet als *fortuin* beschouwd, maar principieel als een gave van 'Boven'. De wereld is immers slechts een tranendal waarin de onvolmaakte mens een moeizaam leven leidt. Voor een gelovige is alleen van de HEER, God of Allah heil en geluk te verwachten, meestal als een toezegging van eeuwig geluk ná dit leven. Ook kan de gelovige mens het geluk in zijn leven zien als beloning van God voor zijn goede daden.

Een man als Karl Marx zag in deze joods-christelijke en islamitische eschatologische geluksverwachting het gevaar dat zij mensen ervan afhoudt om het geluk als opgave te zien. Voor Marx was het geluk van de arbeider maakbaar: in zijn heilstaat zou het door gerechtigheid en evenwaardigheid voor iedereen te verwerkelijken zijn.

Levend in een technologisch en economisch hoog ontwikkelde samenleving waarin de vraag naar God naar de marge is gedrongen, kunnen we een kritische reflectie over wat geluk nu eigenlijk is, gave of opgave, niet ontlopen. Voor mensen die, door welke omstandigheden ook, geen

deel hebben aan de welvaart, lijkt geluk niet maakbaar. Maar ook voor iedereen die geconfronteerd wordt met lijden en sterven van zichzelf of dierbaren, of die gekwetst wordt in menselijke relaties doemt de vraag op wat geluk wezenlijk is.

Toegegeven, de gigantische technische en economische ontwikkeling van onze maatschappij heeft veel positiefs voor het menselijk geluk opgeleverd. Maar dreigt deze ontwikkeling zichzelf niet in de staart te bijten? Wat zijn de gevolgen van maakbaarheid, versnelling en dus reductie van de geleefde complexe werkelijkheid?

Sennett⁴ toont indringend aan dat de moderne samenleving van mensen een zo grote flexibiliteit verwacht dat zij hun identiteit en hun sociale bindingen kwijt raken. Met als gevolg: burn-out, onvrede met het bestaan, weinig of geen levens- en arbeidsgeluk. Bill Joy,⁵ de bedenker van de computertaal Java, ligt 's nachts wakker van de gevaren van zijn beroep. Beck⁶ waarschuwt voor de kwalijke neveneffecten van de technologisering, zoals milieuvervuiling. Kunneman⁷ wijst in navolging van Habermas op de kolonisering van de sociale leefwereld door economische en bureaucratische machtssystemen met hun eigen rationaliteit.

Een ander, door Kunneman⁷ gesignaleerd gevolg van de hedendaagse technische en economische ontwikkeling is de verdringing van de 'trage vragen', een begrip ontleend aan Vattimo.⁸ Die duidt daarmee op zingevingsvragen die zich niet zomaar volgens een productie-consumptiemodel snel laten oplossen. Het betreft existentiële vragen naar menselijke eindigheid, maar ook vragen naar normatieve en politieke uitgangspunten rond bijvoorbeeld rechtvaardigheid. Deze 'trage vragen' komen door de technische versnelling en de economische voorspoed niet gauw aan de oppervlakte, maar ze hebben diepgaand met de zingeving van het leven en dus met geluk te maken. Ze worden uitgesproken door de mens in zijn kwetsbaarheid, zoals wanneer hij geconfronteerd wordt met een gehandicapt

kind, met relatieproblemen of overspannenheid. Dan ervaart hij dat hij het verkrijgen van geluk vaak zelf niet in handen heeft. Hij verlangt naar geluk als een gave. En die is zoals elke gave: niet afdwingbaar, niet maakbaar en niet beheersbaar.

3. GELUK IN POSTMODERN PERSPECTIEF

In de novelle *Het verhaal van het onbekende eiland* zegt de Portugese Nobelprijswinnaar José Saramago:⁹ “Mooi vinden is waarschijnlijk de beste manier van bezitten, bezitten ongetwijfeld de slechtste manier van mooi vinden”. Van deze merkwaardige paradox is heel het postmoderne denken doortrokken.

Volgens Harry Kunneman⁷ wil het postmoderne denken zich niet afzetten tegen de ideeën van de Verlichting die veel bijgedragen hebben aan ons huidige denken over mens en maatschappij. Wel wil het de spanning duidelijk maken die er bestaat tussen enerzijds het rationele Verlichtingsdenken en de allesomvattende religieuze systemen en anderzijds de unieke, kleine, kwetsbare mens in zijn volstrekte eigenheid. Deze mens wordt immers niet geheel en al bepaald door rationaliteit. Zijn emotionele en lichamelijke belevingen zijn minstens even belangrijk. Ook grote religieuze systemen met hun absolute uitspraken over dogma's en moraal doen geen recht aan de eigen ervaringen en verlangens van de individuele mens.

In de vroegere levensbeschouwelijke en politieke stelsels en ideologieën konden mensen zich veilig en geborgen voelen. Kunneman gebruikt hiervoor de metafoor van de ‘themutscultuur’. Toch was het leven naar zijn mening daarin niet beter dan in onze huidige situatie.

Deze tijd wordt gekenmerkt door het uiteenvallen van bestaande verbanden, een diversiteit aan opvattingen en meningen en een grote variatie aan culturen. Door het wegvallen van overkoepelende levensbeschouwelijke sys-

temen dienen existentiële, politieke, morele en ecologische kwesties zich tegenwoordig als persoonlijke vragen aan waarmee ieder individu in het reine moet zien te komen. Mensen worden gedwongen daarin hun eigen keuzes te maken. Zij zoeken naar de zin van deze persoonlijke keuzes en standpunten en vragen om erkenning van hun eigen verlangens en verwachtingen. Deze houding typeert Kun-neman als de cultuur van het 'walkman-ego'. Maar ook met deze wijze van 'afstemming' blijft de mens ervaren dat hij verkeert in een wereld vol onzekerheid en dreiging. Hij is fundamenteel kwetsbaar en 'on-af'.¹⁰

Postmoderne denkers als Gianni Vattimo⁸ en Jean-François Lyotard¹⁰ laten zien dat niet meer alleen de 'grote verhalen' van godsdienst en rationaliteit richtinggevend zijn voor de mens van deze tijd, maar dat zijn eigen kleine ervarings- en levensverhaal aanleiding biedt om waarden als gerechtigheid en menswaardigheid te definiëren. Het postmoderne denken kenmerkt zich aldus door een 'wending naar het alledaagse waarbinnen de ambiguïteit onontkoombaar is'. Het is niet anti-rationeel of anti-religieus, maar zet zich af tegen het autoritaire, patriarchale, beheersende denken dat geen oog heeft voor het intuïtieve denken, de onverwachte, eigen inspiratie van elk mens en zijn persoonlijk verantwoordelijkheidsbesef en eigen vrijheid om te kiezen. Het ziet het geluk dan ook niet als maakbaar, want het erkent de barsten in ons leven als behorend tot het leven en vervolgens als mogelijkheden tot verdieping en groei van ons volledig menszijn.

Vanuit een postmoderne visie betekent nadenken over geluk daarom altijd een nadenken over de alledaagse werkelijkheid met zijn tegenstrijdigheden. Geluk ligt naast ongeluk. Het ene kan zonder het andere niet bestaan. Anders nemen we de kwetsbaarheid en het gekwetste niet volledig serieus. Ditzelfde geldt ook voor de zin van ons bestaan. Zin kan alleen aanwezig zijn als ook zinloosheid aanwezig is.

Hiermee zijn we terug bij de paradox van Saramago. Hij kan vertaald worden als: "Geluk vinden is waarschijnlijk

de beste manier van bezitten; bezitten ongetwijfeld de slechtste manier van gelukkig zijn.”

4. GELUK ALS RELATIONELE WERKELIJKHEID

Wat voor de één geluk is, hoeft dat nog niet voor de ander te zijn. Het geluk een mooie auto te kunnen aanschaffen, kan voor anderen iets onbelangrijks zijn. Het geluk kinderen te hebben, wordt niet door iedereen gedeeld. Hoe persoonlijk een geluksbeleving ook is, zij ontstaat altijd in relatie met iets of iemand anders. Ook uit het voorafgaande blijkt geluk altijd samen te hangen met wat gemaakt en gegeven is.

Hierin openbaart zich een fundamentele structuur van ons mens-zijn, namelijk dat wij sociale wezens zijn. Altijd zijn we betrokken op onze omgeving. Ons kijken, praten, voelen en denken is altijd gericht op iemand of iets dat buiten ons is. Mensen die op de een of andere wijze in hun sociale vermogens gehandicapt zijn, dreigen geïsoleerd te raken. Hun bestaan als volwaardig mens komt hierdoor zwaar onder druk te staan.

De joodse denker Martin Buber zegt: "In den beginne is de relatie."¹² Hij onderscheidt twee soorten relaties. Er is een 'ik-jij'-relatie en een 'ik-het'-relatie. In de 'ik-jij'-relatie wordt de ander als een volstrekt eigen persoon gewaardeerd. Ik erken hem als een persoon met een onherleidbare eigenheid die recht heeft op mijn eerbied, respect en liefde.

De 'ik-het'-relatie is zakelijk: 'het' is een object om te gebruiken. Er kan mee gemarchandeerd worden. Ik kan het dienstbaar maken aan mijn eigen behoefte en welvaart. Het 'het' ligt in de sfeer van het maakbare. Deze relatie is onontbeerlijk voor vooruitgang en het beheersen van de chaotische aspecten van de kosmos. Maar als wij de ander als een 'het' beschouwen, beroven we hem van het meest eigene: zijn onherleidbare persoon-zijn.

Volgens Buber behoort de 'ik-jij'-relatie typerend te zijn voor de verhouding van mensen onderling. Tussen 'ik' en 'jij' ligt een ruimte die bewaard dient te worden. Ik blijf ik en de ander blijft de ander. Zonder die ruimte wordt 'jij' een 'het', een vervangbaar gebruiksvoorwerp. Daardoor zal niet alleen de ander zich miskend voelen, maar verlies ik zelf ook een echte menselijke relatie met de ander. Als sociaal, relationeel wezen kan ik niet zonder de ander. Ik heb hem absoluut nodig. Maar hij mag nooit mijn bezit worden. Ik kan geen beheerder van de ander zijn, maar wel een beheerder, behoeder, herder, zorgdrager, om een bekende uitdrukking van Heidegger te parafraseren. Het is een 'geluk van niet bezitten', maar wel betrokken zijn op de ander. Het geluk van deze betrokkenheid behoort tot het meest wezenlijke van de mens als relationeel wezen. Buber gebruikt zelfs het woord 'genade' om aan te geven dat de ander als 'jij' een gave aan mij is.

Levinas¹³ heeft deze gedachte nog verder uitgewerkt. Evenals Buber haalt hij zijn inspiratie uit het bijbels joodse denken. Hij onderscheidt het menselijk gezicht van het menselijk gelaat. Het gezicht is objectiveerbaar, het is een 'ding' van mij. In het gelaat openbaar ik mij als persoon met het persoonlijke 'geheim' dat ik 'ik' ben.

Ook de Franse filosoof Marion¹⁴ houdt zich bezig met de verhouding van mij tot de ander. Hij wijst erop dat wij van de ander of het andere een 'idool' kunnen maken. Dat houdt twee bewegingen in. De eerste beweging is dat wij ons volledig nestelen in de ander en het andere, er helemaal in opgaan. In zekere zin raken we dan onze eigenheid kwijt. De tweede beweging gaat van die ander/dat andere naar ons uit. Hij/het heeft ons totaal in zijn ban, vult ons hele leven. We zien dit om ons heen gebeuren. Mensen kunnen zich zo vereenzelvigen met geld en goed of met sterren uit de popwereld en het mediacircuit, dat zij zelf object van winst en consumptie worden. Dit kan een uiterste consequentie zijn van de veronderstelde maakbaarheid van geluk.

Als tegenhanger van het idool introduceert Marion het begrip 'icoon'. In de ander als 'icoon' raken we aan een diepere werkelijkheid. Hier is sprake van een transcendentie van het zichtbare. In het als icoon ervaren van de ander en het andere worden wij geraakt door hun onaantastbare eigenheid. Ze roepen eerbied en liefde bij ons op.

Zo zal een mens die in uiterste kwetsbaarheid op sterven ligt, geen houvast vinden in gelukkig-makende objecten. Voor hem is niets meer maakbaar. Geluk kan hij enkel nog vinden in de nabijheid van de ander. Die kan zijn lichamelijk verval en angst voor het naderend einde niet weg nemen. Maar in zijn uiterste kwetsbaarheid kan de stervende wel ervaren dat anderen er voor en met hem zijn, dat hij erbij hoort. Dat is de genade, de gave, die de ander hem schenkt. Tegelijkertijd zien wij in de stervende mens meer dan een lichaam dat het leven moet opgeven. Hij is meer dan een idool. Hij is een icoon bij wie wij eerbiedig zwiingend stilstaan. Al zal zijn sterven ons wel intens verdrietig maken, toch stort het ons niet volledig in het ongeluk. Sterven is de uiteindelijke consequentie van ons kwetsbare leven. Is dit niet de ervaring van velen aan het sterfbed van een geliefd persoon?

Ons kwetsbare bestaan beweegt zich tussen maakbaarheid en genade. Het relationele patroon is ons leven lang daarin het fundament waarop echt menselijk geluk berust, zegt Banning.¹⁵ Dit menselijk geluk ontspruit aan onze menselijke waardigheid. Met name in situaties waarin wij de kwetsbaarheid van het dagelijkse leven niet kunnen ontlopen, voelen wij volgens Banning¹⁶ intuïtief haarscherp aan wanneer deze universele menselijke waardigheid, hoe vaag ook, in het geding is. Als het om ons relationeel menszijn gaat, is geluk ten diepste het besef en de ervaring van opgeroepen en aangesproken te worden door het eigene van de ander. Als relationele mensen hebben wij in dialoog met elkaar dan na te gaan, hoe geluk ontstaan kan, maakbaar en als gave. Dit is onze bijdrage aan de mogelijkheid van een zinvol leven voor onszelf en voor anderen.

5. POSTMODERN GELUK IN FEMINISTISCH PERSPECTIEF

Het postmoderne denken heeft de relationele, individuele mens in het centrum geplaatst. Het luistert met aandacht en eerbied naar zijn 'kleine' ervarings- en levensverhalen. Deze verhalen getuigen van ons paradoxaal zoeken naar geluk als opgave en gave. Zij tonen aan hoe de volle en diepe betekenis van ons bestaan aan het licht komt in ons beleven van de alledaagse werkelijkheid. Dit intense beleven van het alledaagse is een van de kernthema's van het feministisch denken.

Treffend komt dit aan de orde in de rede van Maaïke de Haardt bij het aanvaarden van de Catharina Halkes-leerstoel in Nijmegen. Zoekend naar het goddelijke in het alledaagse neemt zij als uitgangspunt onze dagelijkse maaltijd. Het bereiden ervan wordt vaak nog als typisch vrouwelijk beschouwd. In ieder geval heeft het weinig van doen met een rationele macho-cultuur.

Opvallend is dat de maaltijd in veel godsdiensten centraal staat. Kennelijk bezit voedsel bereiden en nuttigen de mogelijkheid om van een idool (eten om verzadigd te worden) een icoon (het alledaagse eten als verwijzing naar een andere – hogere – werkelijkheid) te worden. De Haardt wijst erop "dat voedsel, voedselbereiding en eten een belangrijke symboolfunctie hebben ten aanzien van een sociale en religieuze identiteit, zowel voor een individu als voor een gemeenschap."¹⁷

Toch draagt (het bereiden van) voedsel een groot aantal kenmerken van alledaagsheid met zich mee. Het vraagt om zorg en aandacht, om een grote mate van gevoeligheid voor het voedsel zelf en voor de geleefde werkelijkheid van degenen die straks aan tafel zullen zitten. Het vereist kennis van ingrediënten en van het koken zelf. Vaak is improvisatievermogen noodzakelijk voor het werkelijk 'slagen' van een gerecht. Ook openheid voor en nieuwsgierigheid naar nieuwe mogelijkheden van voedsel is belangrijk. Boven-

dien is voedsel in hoge mate onstabiel: rommelig en vies in de bereiding, vol bacteriën die gaan rotten en stinken. En bovenal: zowel het bereiden als de maaltijd zelf zijn communicatief gericht op de disgenoten met hun eigen smaak en voorkeur. Al deze aspecten behoren tot het alledaagse.

Voor een typering van het alledaagse volgt De Haardt de filosoof Ilse Bulhof. Naast een aantal aspecten als het concrete, conventionele, routineuze en rommelige, wijst deze de ambivalentie aan als kenmerk van het alledaagse. Juist deze ambivalentie is volgens De Haardt “de fundamentele kwaliteit van het alledaagse.” Zij verkiest daarvoor de term ‘ambigüiteit’ die openheid voor verandering en diversiteit inhoudt en een component is van de gehele werkelijkheid.

Bulhof zegt over het alledaagse dat het als zinloos, banaal en waardeloos ervaren kan worden: elke dag een maaltijd bereiden kan ervaren worden als iets zwaars, vervelends, iets wat nu eenmaal noodzakelijk is. Het alledaagse kan echter tegelijkertijd bijzonder, mooi of subliem gevonden worden: de voorbereiding en de maaltijd zelf kunnen in het teken staan van een andere werkelijkheid, bijvoorbeeld in die van het beleven van gemeenschap met elkaar of zelfs, in een religieuze duiding, als vindplaats van het goddelijke. Er is sprake van een transcendentie van het gewone, een zien van een diepere werkelijkheid in het gewone. Deze meerzinnigheid maakt het gewoon alledaagse fascinerend, spannend en mysterieus. Wel komt het erop aan dat we het banale in het sublieme en het sublieme in het banale blijven zien.

Als we dit willen uitdrukken in termen van geluk, dan kan gesteld worden dat het geluk niet alleen bestaat in het feit dat de maaltijd ‘gelukt’ is en dat er gezond gegeten wordt. Dit is slechts het ‘banale’ aspect van maakbaarheid, rationaliteit en consumptief genot. Het ‘sublieme’ geluk overkomt ons echter vooral in het solidaire samenzijn, in de ervaring van gemeenschap die al etende opgeroepen wordt.

Gezien vanuit feministisch perspectief bevat het dagelijks leven tal van dergelijke momenten van improvisatie, geploeter, verdeling van zorg en aandacht, luisterbereidheid, tevredenheid. Gelukservaring ligt daarbij dicht naast of zelfs *in* de werkelijkheid van pijn, verdriet en kwetsbaarheid. Dan wordt geluk een gave, ook voor ons, postmoderne vrouwen, die de maakbaarheid van geluk hebben onderhouden in de technische uitvindingen van deze tijd.

6. GELUK ALS LEVENSKUNST; EEN PERSOONLIJKE VISIE

Is er nog een andere manier waarop ons verlangen naar geluk gestalte krijgt en vervuld wordt? In mijn dagelijks leven probeer ik voortdurend het geluk te realiseren. Door mijzelf te verzorgen, werk te maken van mijn omgeving, mij in te zetten voor ieder die mij dierbaar is, privé en professioneel. Daarbij ben ik mij bewust van de belangrijke rol die materiële zekerheid speelt. Mijn geluk is gedeeltematig maakbaar. Speelt mijn leven zich daardoor niet af in een windvrije haven? En als het dáár gaat stormen, ben ik dan bestand tegen akelige toevalligheden die mij het geluk uit handen slaan?

Als hun levensgeluk bedreigd wordt, kunnen mensen een houding aannemen van afstandelijkheid, van ik-ben-niet-van-de-wijs-te-brengen. Dan richten ze bijvoorbeeld alle hoop op een beter leven in het hiernamaals, zoals de meeste godsdienstige tradities dat in het vooruitzicht stellen. Op deze manier houden mensen het leven uit. Ook de stoïcijnse wijze van denken doet mensen afstand nemen om de ongewisheid van het leven aan te kunnen.

Toch ontkennen dergelijke houdingen de ambiguïteit en de gelaagdheid van het geluk. Het is niet of-of, maar en-en: zowel het maakbare, beloofde, stoïcijnse geluk als de chaos, ontredde en uitzichtloosheid. Onze werkelijkheid is geen 'afgerond verhaal'.

De schilderijen van Francis Bacon roepen in mij een geluksgevoel op, ondanks de chaos die ze weergeven. Bacon zei van zichzelf dat hij een optimist zonder hoop was. Wat was zijn levenskunst die mij via zijn werk zo'n gevoel van geluk verschaft?

Bacon is geen 'gemakkelijke' schilder. In zijn doeken creëert hij een complexiteit die verhindert dat je zijn werk als een verhaal 'leest'. Zijn werken boeien en vervreemden tegelijkertijd. *Paralytic Child walking on All Fours* laat een gehandicapt kind zien dat zich op handen en voeten voortbeweegt. Het is een beeld van gebrokenheid dat triest maakt en tegelijk een diep geluksgevoel verschaft.

Hoe heeft Bacon naar dat gehandicapte kind gekeken? Of, anders geformuleerd: hoe kijken ouders naar hun kind? Zij hebben verwachtingen, het kind heeft van hen het leven gekregen. Maar hun kind is niet hun bezit, zij hebben het kind af te staan aan het kind zelf. Het heeft een eigen leven, eigen mogelijkheden en een eigen weg om te gaan. Het geluk van ouderschap is ambigu: het is mijn kind en tegelijkertijd ook niet van mij. Bacon schildert een gehandicapt kind dat op zijn eigen wijze over de vloer huppelt. Bacon schildert geen uitzichtloze ramp. De gebrokenheid van ieders bestaan doet het zinvolle niet teniet. De hoop in mijn leven ligt niet buiten mijn leven, lijkt Bacon mij te willen zeggen. De hoop ligt in mijn leven zelf, inspireert het en kan het zinvol maken. Is dat het optimisme van Bacon? Dit is niet het oppervlakkige optimisme dat langs de chaos heenleeft. Het is het optimisme dat weet dat er meer in het leven is dan het schrijnende verdriet en dat tegelijkertijd dit verdriet niet uit de weg gaat. Dit is de levenskunst die ik in zijn schilderijen ervaar en die mij een diep geluksgevoel verschaft.

Zo kom ik via beeldende kunst, teksten, modern ballet en toneel intensief in contact met een ander mens. Daardoor kan ik ook het geluk vinden in de complexe werkelijkheid die het leven is.

Geluk is een zeer gelaagd en complex begrip. Als postmoderne vrouw ervaar ik het zowel als gave en als opgave, daarnaast in heel zijn alledaagse ambiguïteit van hier-en-nu en verwijzend naar *jenseits*. Slechts door te reflecteren over de grenzen van het maakbare geluk kan ik proberen aan dit ambigue geluk enigszins te raken. Dit ‘dwalende denken’ brengt mij dieper in contact met de existentiële complexiteit van mijn bestaan. Het geneest mij van de vanzelfsprekende keuzes tussen goed en kwaad van mijn christelijke opvoeding. Het zet mij op het spoor van het ontwikkelen van levenskunst.

Eén van de meest indringende levenservaringen is voor mij de geboorte van onze kinderen. Telkens opnieuw waren de intense vreugde en het besef van de broosheid van geluk beide aanwezig. Op zulke momenten huilen mensen ‘tranen van vreugde’.

Het geluk kan gezocht worden in het alledaagse en is daar volgens feministische theologen ook te vinden. Zij spreken zelfs van het goddelijke in het alledaagse. Geluk lijkt te kunnen bloeien op de ruïnes van het menselijk bestaan.

Aristoteles schrijft in zijn *Ethica* ook over levenskunst. Het goede leven bestaat voor hem in het samengaan van geluk en wijsheid. Het gaat hem niet om de maakbaarheid van het geluk, noch om een vlucht uit ons aardse bestaan, noch om een rationele afstandelijkheid. Het streven naar geluk dient volgens hem in een netwerk van sociale betrekkingen gerealiseerd te worden. De wijsheid doet de mens openstaan voor de ‘goede demon’ die hij met zich meedraagt: het geluk dat de grenzen van het tijdelijke en de daaraan verbonden pijnen overstijgt. Dat het leven zinvol en leefbaar maakt. Volgens Aristoteles wordt het ‘goede leven’ gerealiseerd in de levenskunst: de bereidheid om je open te stellen voor het geluk dat in je is, ondanks of dankzij alle onmacht, verdriet en lijden. Ten diepste is dit geluk: weten dat ik leef en dat ik met anderen samen mag zijn.

De negrospiritual die verhaalt van het krachteloos neer-

zitten aan Babylons stromen, blijft niet steken in ont-
heemdheid en verweesdheid. Ze zingt ook de kracht uit
die men in de gemeenschap met elkaar en in het geloof in
de levende God ervaart.

Zo bevestigen een oude filosoof en een bijbelse traditie
mijn persoonlijke ervaringen. In onze gebrokenheid is het
essentieel dat wij stilstaan in verwondering voor het zin-
volle en nieuwe dat op ons af komt. Zoals gezegd: dat
maakt ons geluk ambigu. Want we blijven streven naar een
aarde die ons van een veilig en volmaakt goed leven kan
verzekeren. Maar dit heeft zijn grenzen: het gehandicapte
kind. In *zijn* gebrokenheid sporen van zin en geluk te zien is
levenskunst. Deze levenskunst deelt niet in het sterke en
snelle denken van onze huidige samenleving. Wat dat
betreft is het, zoals Vattimo het uitdrukt, een 'zwak den-
ken'.

Toch biedt dit zwakke denken de vitale kracht aan ons
ervaren van geluk, om ons in te zetten voor elkaar en be-
trokken te leven in een gebroken en onvolmaakte wereld.

NOTEN

1. Paul van Tongeren, 'Gelukkig zijn = gelukt zijn', in: *Filosofie Magazine*, 6 (1997), nr.7.
2. Deze verduidelijking is ontleend aan: Keimpe Algra, *Epicurus' brief over geluk*, Historische Uitgeverij, Groningen 1998.
3. Harry Kunneman, 'Levenskunst en burgerschap in een technopolis', in: *Tijdschrift voor Humanistiek*, 1(2000), nr.1.
4. Richard Sennet, *De flexibele mens, psychogram van de moderne samenleving*, Byblos, Amsterdam 2000.
5. Geciteerd in: Hans Achterhuis, 'Frankenstein revisited', in: *NRC Magazine*, sept. 2000.
6. Geciteerd in: Han Banning, *Supervisie in postmodern perspectief*, Nelissen, Baarn 2000.

7. Harry Kunneman, *Van theemutscultuur naar walkman-ego*, Boom, Amsterdam 1999.
8. Gianni Vattimo, *Ik geloof dat ik geloof*, Boom, Amsterdam 1998.
9. José Saramago, *Het verhaal van het onbekende eiland*, Meulenhoff, Amsterdam 1997.
10. Marianne Banning-Mul, *Het is zo onaf; een kwalitatief onderzoek naar een bereflecteerde bestaansoriëntatie in de beroepsarbeid van supervisors*, Univ.v. Humanistiek, Utrecht 1995 (interne publicatie).
11. Jean-Francois Lyotard, *Augustinus' Belijdenissen*, Kok/Agora/Pelckmans, Baarn/Kapellen 1998.
12. Martin Buber, *Ik en jij*, Bijleveld, Utrecht 1959/1998.
13. L. Bouckaert, 'Emmanuel Levinas', *Kritisch denkers lexicon*, Veen, Amsterdam 1998.
14. Ruud Welten (red.), *God en het denken, over de filosofie van Jean-Luc Marion*, [Annalen van het Thijmgenootschap, 88(2000), aflevering 2] Valkhof Pers, Nijmegen.
15. Han Banning, *De kleine Frederik is blind, denken over kwetsbaarheid*, Nelissen, Baarn 1998.
16. Banning, *Supervisie in postmodern perspectief*, hfdst 13.
17. Maaïke de Haardt, *Kom, eet mijn brood*, inaugurele rede, Nijmegen 1999.